

Rajslí Ilona

ANTROPOMORF SZEMLÉLET A RÉGI MAGYAR NYELVBEN

I.

1. 1. Az antropomorf kifejezés görög eredetű összetételként (antropo- 'emberrel kapcsolatos, emberi-' + -morf 'valamilyen alaki sajáttságot kifejező, -alakú' jelentés) került be a magyar nyelvbe. A legátfogóbb értelmezésben az ember alakú, emberhez hasonló tárgyak, dolgok, jelenségek jelzője, ugyanakkor használatos az emberi alakban ábrázolt, emberi tulajdonságokkal felruházott dolgok, természeti jelenségek, képzeletbeli lények jelölésére is.

Ma általánosan elfogadottnak tekinthető az a felfogás, hogy a konkrétból alakul ki az elvont fogalomvilág, mégpedig az ember sajátos metaforaalkotó képességének segítségével. Az elvont fogalmak hatalmas területéhez tartozik az a számtalan átvitel, amely az ember tudati, érzelmi és akaratú életében keletkezett. Ezek az átvitelek részben a testi folyamatok vagy tulajdonságok szavainak a lelki élet jelenségeire vagy lelki tulajdonságokra való alkalmazását jelentik (pl. testi vakság → lelki vakság), másrészt ide tartoznak az ember egyéni és társas élethelyzeteiben kialakult elvont kifejezések (pl. hűvös fogadtatás) egyaránt. Az elvont síkra átkerülő szóról lehamlanak az érzéki valóságban hozzátapadó jegyek, az érzékletességnek csak az emléke; elhalványult, éles határokkal nem körvonalazott képe marad meg (vö. HADROVICS 1992; 69).

A két fogalmi világ számos csatornán keresztül közlekedik egymással. Fontos megjegyezni, hogy a szavak csak ritkán mennek át magányosan az absztrakt síkra, legtöbbször csoportosan; vagy szemantikai rokonság tagjaiként, vagy pedig egyazon szótő származékaiként. Másik fontos elv a két fogalmi sík kapcsolatában, hogy történeti szempontból nemcsak az ún. „kész”, kialakult változásokat kell vizsgálnunk, hanem az elvont síkra való áttérés minden fokozatát, hiszen ezek nagyon színes jelentéstartományt alakíthatnak ki. Ez az elv, valamint a további példák is alátámasztják azt a felfogást, hogy a metaforák nagy része fokozatosan, észlelhető átmenetek útján alakul ki.

1. 2. Vizsgálódásunk módszereként a szómező-vizsgálatnak azt a típusát választottuk, amely egy-egy fogalomkörbe tartozó szócsoport eredetét, kialakulását, a korai nyelvben való előfordulását tárja fel. Elemzéseink során e fogalomkör kohéziós erejét az antropomorf szemlélet képezte.

Az antropomorf szemlélet sajátos helyet foglal el a magyar nyelv fejlődésében, a szavak, szólások kialakulásában. Az emberi testrésze neve például ősidőktől fogva szolgált valamely mérték kifejezésére; pl.: *marok~marék, könyök, öl, hüvelyk, arasz, lépés* stb. (vö. VELCSOV 1970). Ezek az ún. antropometrikus mértéknevek, amelyek kialakulása arra az elvre alapult, hogy a mérés ősi módjaként a testrészek méretét összehasonlították a megméréendő tárggyal. Ezek a mértéknevek közvetlenül a testrészelentésből alakultak ki, s váltak némely esetben a hivatalos mértéknevek etalonjává (pl. *láb, ujj, hüvelyk*). Arra is van példa, hogy némelyik ebbe a körbe tartozó szó testrésze-jelentése már kiveszett; pl. az ősi örökségként ismeretes *arasz* szavunk az 1405 körüli Schläggl Szójegyzékben a kinyújtott hüvelykujj és a kisujj hegye közötti távolságot jelenti, az 1506-os Winkler-kódexben fellelhető 'marok' jelentésű szó már másodlagos átvitel eredménye. Ugyancsak érdekes az *öl* szó jelentésfejlődése is, amelynek megmaradt a testrésze-jelentése, a mértékjelölő szerep azonban nem ehhez, hanem egy korábban használatos jelentéséhez (eredetileg 'két kar') kapcsolódik.

1. 3. Az antropomorf szemlélet más formában is érvényesül nyelvünk történetében. Számátalan fizikai és szellemi képesség, értelmi és érzelmi mozzanat átadására volt alkalmas a nyelvtörténet folyamán valamely testrészevünk. Hadrovics László találóan a szellemi képességek és az érzelmek székhelyeiként említi a különféle testrészeket. Így pl. a *fej* metaforikusan az értelmi tevékenység központja lett, a *szív* (a korai magyarban szinonimája, a *jonh* szó) főleg az érzelmeké, az *epe, gyomor* úgyszintén az érzelmekek, de az indulatnak, a haragnak is a kiindulópontját képviselte (vö. HADROVICS 1992; 175). Az érzékszervek működéséből nyert érzetet azonosítani tudták az illető érzékszervvel: így a *jó szem* átvitt értelemben már a korai századokban alkalmassá vált a kitűnő megfigyelőkészség, a jó ítélőképesség kifejezésére, de ennél még érzékletesebb a *nyelv* szónak a sokirányú átvitele, melyről alább bővebben szólunk.

1. 4. Vizsgálódásunk középpontjában e kiterjedt jelenségrendszernek azok a vonatkozásai állnak, amelyek gyakoriak lehettek a régi magyar nyelvhasználatban. Foglalkozunk a testrészevekből alkotott igék típusaival, szemantikai, frazeológiai előfordulásaival, az antropomorf eredetű szólások és közmondások jelentéstani kérdéseivel. Figyelmünket két jelentős nyelvtörténeti korszakra, a XVI. század élőnyelvi, hitvitázó-moralizáló nyelvhasználatára (pl. Heltai Gáspár, Bornemisza Péter), valamint Pázmány Péter korának működésére irányítjuk. A XVII. századi magyar nyelv fókuszba állítása azért indokolt, mert pl. Pázmány Péter, Telegdi Miklós, Magyari István nyelvének szóstatistikai vizsgálata arra mutat, hogy a korszak vehemens hitvitái kedveztek e különösen kifejező, motivált szócsoporthoz expanziójának.

Az antropomorf fejlődési tendencia felméréséhez természetesen szükség volt a diakron folyamatban való kitekintésre is, mind a múlt, mind pedig a mai nyelv irányába.

II.

2. 1. Az antropomorf típusú szavak, főleg igék változatos csoportját gyűjthetjük össze a régi szövegekből, szójegyzékekből. A szócsoport használatának intenzitása az eltérő korszakokban tapasztalható fellendülés, szemantikai ingadozás ellenére a mai napig töretlen.

A szócsoport jelentéstani összetartozását az a közös jegy biztosítja, hogy primer jelentésükben eredetileg az illető testrészszel végzett cselekvést, működést nevezték meg; pl. *kezel, térdel, könyököl, lábal, talpal* stb. E képzések idővel sokágú, bonyolult jelentésárnyalatokat nyertek, az eredeti, konkrét mellett átvitt jelentésük is kialakult.

Az átvitel alapja egyrészt a hasonlóság, másrészt valamely közös vonás, de a képszerűség eredhet a dolgok tér-, idő- és anyagi érintkezéséből, vagy ok-okozati kapcsolatából. Itt meg kell jegyeznünk, hogy néhány képzésnek csak jóval a vizsgált korszak után alakul ki átvitt értelme (pl. *könyököl, bokáz, szőröz, tenyerel* stb.), de viszont a kor szóláskincsében már bőven találunk ezek köré a testrésznevek köré is csoportosuló szólásokat: pl. az emberi jellemre: *megezmervén kit kit szőrin, úgy hiszek neki* (NySz.¹).

Néhány alaktani sajátosság is összekapcsolja a szócsoport tagjait. Az alapszók túlnyomórészt *-l*, illetve *-z* képzővel alkotnak névszóból igei származékokat; pl. *sarkall, üstököz*. Emellett gyakori a névszó *-kodik/-kedik/-ködik*, valamint *-skodik/-skedik/-sködik* képzőbokkal ellátott formája is; pl.: *agyaskodik, gyomroskodik*. Ugyancsak analógiás fejlődés eredményeképpen alakult a *-lkodik* képzőbokor is; pl. *eszkelkedik*. E leggyakoribb képzők után itt találjuk még az *-ít*, a *-gat/-get, -aszt, -ul* képzőt is: *szűvesít, [szívesít] farogat, melleszt, hasasul*.²

Ezekben a származékokban erős az alapszó jelentésének a besugárzása, s ebből eredően a névszóból származó igék azonos képzők keretén belül is rendkívül gazdag, színes jelentésárnyalatokat mutatnak (vö. D. BARTHA 1969; 54).

Vizsgálódásunk középpontjában az emberi testrészek nevéből alkotott szavak (főként igék) állnak, az állati testrészek nevének átviteléről csak abban az esetben teszünk említést, amikor a korszak jellegzetes stílusképét tesszük ezzel teljesebbé, így például Pázmány számos ilyen szót használ: *taréjöz, agyarkodik, melleszt* 'kopaszt' stb.

Alkalmanként bevontunk vizsgálódásunk körébe olyan fogalmakat, amelyek a szó legszorosabb értelmében nem számítanak testrésznek (pl. *gyomor, epe, agy*), a korszak szóhasználatában betöltött helyük azonban ezt mégis indokolja.

Ahogy a testrészek hierarchiája általános emberi tapasztalaton alapul, úgy az antropomorf típusú szócsoporton belül is elkülöníthetők a felsőbb- és alsóbbrendű értelem-érzelmi és egyéb tevékenységek; megvolt tehát a lehetőség a fennkölt érzések kifejezésére – igaz, ilyen kevés akad e szócsoportban – pl. *szívesít* 'bátorít', *lelkesedik, elméll* 'gondolkodik' stb.; s aránytalanul nagy számban találunk szemléletes szóanyagot a pejoratív tartalmak átadására, mint amilyen a *gyomroskodik, a hasasodik, farogat* stb.

A szócsoport feldolgozása, jellemzése többféleképpen is elképzelhető; a legcélravezetőbb talán mégis az a mód, ha az egyes értelmi-érzelmi, akarati tevékenységek, illetve az emberi magatartás alapkategóriái köré rendezve vesszük őket sorra.

2. 2. Az **érzékelés** egyes területeit, fajtáit illető antropomorf típusú szóanyag csak néhány ponton tér el a mai állapottól.

A *füfel* származék, amely első adatulásakor az Apor-kódexben még tautológiás szerkezetként: *füleiddel füfeljed* formában jelenik meg, Pázmány korára felveszi a 'figyel' és a pejoratív 'lapít' jelentést: *De erre csak füfel, mint egy bagoly, és hallgat* (NySz.). Ez a származék folyamatosan jelen van nyelvünkben, így Mikes Kelemen leveleiben³ gyakran a humor eszközeként használja fel: *Mi itt csak füfelünk, és várjuk, mely felől zavarják a vizet, hogy mi is valamit foghatnánk.* (233)

A pusztai érzékelés mellé tehát hamar felzárkózik a 'szemmel való vigyázás' jelentésárnyalata, akár csak a *füfel* etimológiai párjánál, a *figyelmez~ figyel* szónál. A kor szóhasználatában előfordul még a gyakorító típusú *füfelget* is (NySz.: *A dobszót füfelgeti.*); a rosszálló jelentést sugalló *elfüfel* jóval később jelenik meg, helyette Pázmánynál a következő frazeológiai kapcsolatot találjuk: *Azt sem kell fül mellől bocsátanunk.* (K⁴ 209) Úgyszintén szólásszerű szerkezetbe kerül be a *fül* szó Mikesnél – finom öngúnyt fejez ki a *lesüti a fülét* vonzat, ahol a mára már megszokottá vált *szem* helyett a *fül* szó áll: *Erre csak lesütők a fülünket, látván, hogy micsoda durván bánnak velünk.* (289)

Hasonló jelentésfejlődés tapasztalható a *szem>szemel* esetében is. *Ne szemeld a másét, csépeled a magadét* – olvashatjuk Baróti Szabó Dávidnál (NySz.). Ez a forma már 1550 óta létezik 'nézeget, szemlél' jelentésben. A *szemes* melléknév még ómagyar kori (vö. OklSz.⁵ : Scemus személynév), majd 'körültekintő, megfontolt' értelmet vesz fel a pusztai érzékelés-kifejezés mellé; pl. *Igazságszerető és igen szemes vala Dávid (Pázmány: Préd.⁶ 175).* Ugyanezt fejezi ki a következő Pázmány-szólás is: *a böcsületes úrnak szeme légyen* (Préd. 139).

A *szem* testrésznév *-lél* képzőbokkal ellátott formáját Comeniusnál (1673) egy érdekes szinonimaegyüttesben találjuk: *Ne horgas szemekkel nézzed avagy szemléljed* (NySz.).

Az *orr* szóból nem alakult ki elsődleges, szaglásra vonatkozó jelentésű képzés. Az *orrol* ige gazdag jelentésrendszere, valamint az *orrant* 'kiszagol, megsejt' értelmezése már az első megjelenéstől kezdve átvitt, képes értékű: *Külső nyavalyáját nem orrantottam egyebet* (NySz.). Megjegyezhetjük azonban, hogy Mikesnél az érzékszerv funkcióját (is) jelzi az ironikus megjegyzés: *csak az orrunkat akarták megvendégelni* (30).

2. 3. Az **értelmi** tevékenységet kifejező igecsoport tagjai főleg a *fej* szó származékai. A *fejel* igének Pázmány korában az 'új fejjel lát el' jelentés mellett élt egy 'összecsap, összetakol' értelme. Meliusz Péternél olvassuk: *Fódozzátok a misét, fejelitek, aggatjátok* (NySz.). Az értelmi képességek és állapotok kifejezésére nagyszámú olyan állandósult szerkezet használatos ebben a korszakban, amely a *fej* szó köré épül. Nézzünk közülük néhány sajtóságtól példát!

Gyöngyösi Istvánnál olvashatjuk az alábbi példákat: *A maga fűrt feje* [vö. agya-fűrt] *szerént magyarázta amaz igéket* (NySz.); *Pártos erkölcs szorult fejükben, harag és irigység vert fészket szívükben* (NySz.) – itt az értelem és az érzélem, indulat központja szembe van egymással állítva. *Patika az ő feje* – mondja Decsi János az okos emberre, míg Baróti Szabó Dávid a következőt az értelmi fogyatékosra: *Eszétől elbúcsúzott, tökkel ütötték a fejét* (NySz.); hasonló Pázmány szólása is: *Kinek nem tök az agya* (K 543).

Az *elme*, *ész* és *agy* szavaknak is nagyszámú igei származékuk van. Az *elmélkedik* korai és gyakori használata mellett megtaláljuk az *eszelkedik*, *eszelő*s, *eszelősködik* formákat; az *eszekedik* már az Érdy-kódexben (1524–1527) a *feljebb* határozószóval ellátva jelenik meg: *Ne eszeskődni annál feljebb mint illik* (NySz.). Bornemisza Péter heves hangvétellű prédikációiban is előfordul a szó: *Ez egész világ bolondul eszeskedvén* (NySz.). Pázmánynál is igen gyakori: *A gazdagoknak megparancsold, hogy igen fenn ne eszeskedjenek* (NySz.); *Feljebb ne eszeskedjünk annál, amit istentől hallottunk* (NySz.).

Az *agyaskodik* igének a 'nyakaskodik' jelentése mellett él az érintett korszakokban egy inkább ide tartozó 'okoskodik' értelme is. Pl. *Ha ki úgy kezdene maga eszéből agyaskodni, nem látom, mint győzetne meg csak a csupa szentirásból* (Pázmány: K 567).; *az magok agyaskodásinak hívságos gondolatit és aggnő beszédekhez illendő fabuláit akarják reánk kenni* (Pázmány: ÖL⁷ 46).

Az *agy* szó maga is – akárcsak a *fej* testrésznév – igen sok összetétel és szerkezet tagjaként fejezi ki az értelmi tevékenység mikéntjét. Egy további példa Pázmánytól: *kócsagos agyú szeles ember*: A Comenius-fordításban a *goromba fűrt agyú* és *tök agyú* jelzőket találjuk, de használatos e korban az *üres agyú*, *nagyagyú* összetétel is.

A *torok* szóból alkotott *torkol* igének a vizsgált időszak heves vitáiban sajátos jelentése él 'megcáfol, megdönt' értelemben. Pl. *Ezeket szent Ágoston sok szép győzedelmes okokkal torkolja* (Pázmány Préd. 883). Az igei származék igekötő nélkül található, s jöllehet érezhető benne a testrésze mint hangképző szervre való utalás, itt az értelmi meggyőzés mozzanata a döntő, míg a mai *letorkol* ige már nem hordozza ezt a jelentést.

2. 4. Az antropomorf típusú szócsoporthoz a legnagyobb számban az **egyéniséget**, a **jellemet** körülíró igék szerepelnek.

A legtanulságosabb ilyen átvitel magának a *nyelv* szónak az elvont használata. A *nyelv* a beszédtevékenység egyik fontos eszközeként szinte háttérbe szorítja a többi hangképző szervet, s mintha maga végezné az egész beszélést, ilyen kifejezések alakultak ki: *Jól pereg a nyelve. Jól felvágta a nyelvét*. Elvont síkon pedig a *nyelv* azonosult a beszélőképességgel, a szólással, sőt az egyes egyénekre jellemző kiejtési vagy nyelvtani-stílusbeli sajátosságokkal. Már egy igen korai kódexbeli adatunkban (1506-ból) olvashatjuk, hogy Pétert a szólása (ma nyelvjárásnak neveznénk) árulja el, hogy Jézus köréhez tartozik: *Nyelved és avagy szólásod is azt mutatja hogy ő közülük való légy* (Winkler-kódex 171).

A *nyelv* szó származékai (pl. *nyelves*, *nyelvel*) részben a 'fecseg', de főként a 'rágalmaz' jelentést mutatják az általunk vizsgált korszakban. *Oly dajkát ne válaszszon mely részeges, buja, nyelvés ne legyen* – inti Pázmány a szülőket prédikációs-kötetében (203). Az akkor szokásos eljárás szerint gyakran alkalmaz szinonimát: *Másokra szóló, nyelvés ne légy* – hangzik figyelmeztetése (NySz.). Néha furcsa jelzőt is kaphat a szó: *az oly sok beszédű, sik nyelvű sehonnain itt igen kapnak* – írja Mikes, utalva az alattvalók behízselgő modorára.

A *nyelves* melléknév továbbképzésével kapott *nyelvesség*, *nyelveskedik* stb. megőrizte az eredeti jelentéseket. Hogy az ige jelentése akár súlyos következményekkel járó cselekménynek is számíthatott, arról meggyőződhetünk egy korabeli följegyzésből: *Tsáki Jánost az törvény, személyünk ellen is nyelvéskedvén, nyelve kivágatásra ítélte* (NySz.). Mára már igencsak megszelídült ezeknek a származékoknak a jelentése: a *nyelvel* 'rágalmaz' jelentése főleg már csak a tájnyelvekben hallható, a köznyelvi használatban a *nyelvel*, *nyelves* formák a feleselgető, szájaskodó egyén pejoratív jelölésére korlátozódtak. A *nyelvnek* viszont a már említett egyénítő jelentése a 'stílus' értelem felé haladt, s kialakította azt, hogy manapság nemcsak írók, költők, hanem festők, építészek sajátos nyelvéről beszélhetünk. (Vö.: HADROVICS 1992; 176)

Visszatérve a XVI–XVII. század nyelvhasználatára, egy másik személy ellen irányuló viselkedés, magatartás fejeződik ki az *arc-orca* variánsok különféle származékáiban. Leggyakoribb közöttük az *orcáz* ige, valamint ennek származékai és igeiktős változatai. A NySz. az első adatokat Bornemisza Pétertől, majd Telegdi Miklóstól idézi 'fedd, int' jelentésben. Az utóbbi adata: *Orcázá a farizeusokat az istentelenségrül*. Az utolsó adat a szótárban, amelyben az *orcáz* ige előfordul, Faludi Ferencről való, ezután az igealak valószínűleg kiveszik a használatból. Ballagi szótára már kihalt szónak minősíti. Egyes nyelvjárások megőrizték az *orcáz* nyomait; így pl. *megarcol* formában későbből is adatható. A kor szóhasználatában ugyanilyen gyakori a szinonim *pirongat*, *dorgál* is, de egyéb formákkal is variálták: *Mindeneket fedd, rág, nyelvével rongál* (NySz.). Pázmánynál rendkívül gyakori az *orcáz* ige; a 'pirongat' jelentés mellett az egyébként szokványos 'kendőz' értelmet nem találjuk. Magát az *orca* főnevet is sokféle jelentésben használja: mint az ember, az emberi jellem metaforikus megfelelőjét. Pl.: *Micsoda orcza tehát, mely nem áltolja a' Görögök pajzsa alá tószni [lökni, tolni] a Lutheristaságot?* (K 168); de egyes emberi tulajdonságokra is rávilágíthat egy-egy jelzős szerkezettel vagy összetétellel; pl. *a tiszta orcával mond valamit nála őszinteséget jelent, a nagy, szemtelen eb-orca* már a tipikusan pázmányi maró gúny felé mutat, amilyen például a következő mondat: *temérdek orczájú tanítók, úgymint Magyarai István, és egyéb jó sültek, nagyon púposkodnak* (K 163).

Ritkán fordul elő a régi nyelvben az *ész* szónak jellemet, temperamentumot jelölő szerepe: *Mert a görögöknek másféle színű az eszük – nem mondhatni teljességgel hogy fekete, de igen barna; mert mindenkor azon van, hogy csalhasson meg másokat*. (Mikes: Tör. Lev. 299) A sötét színek itt negatív jelentést asszociálnak; mint ahogyan még Vörösmartyánál is *barna gondok, barna setétség, híg barna ködök* jel-

zós szerkezeteket találunk. A *barna* szó etimológiája alátámasztja a fenti jelzők ilyen hangulatú előfordulását. „A szó a régiségben és részben mai nyelvjárásainkban is a mai köznyelvi ’barna’ jelentésénél sokkal tágabb értelmű: voltaképpen a *sötétnék* a szinonimája.” (TESz.⁸ I.)

A *pofa* főnév -z képzős származéka ebben a korban még nem szakadt el az eredeti ’arc’ jelentéstől; ’pofoz’ értelemben használják: *hazudtolják és pofázzák magok a’ Lutheristák* (Pázmány: K 286). Ugyanakkor az igének érezhető némi átvitt jelentésárnyalata is, ahogyan már az idézett Pázmány-példában és a következőben tapasztalható: *Gyakran pofázza és üstöközi Calvinus a lutheristákat* (NySz.). Pázmány ugyanilyen kontextusban és célzattal használja az *üstököz* és a *nyakaz* igét is.

A *sarok*, *sark* > *sarkall* képzésnek a régi adatok tanúsága szerint kétféle jelentése is lehetett: a ’sarokkal készlet’ (ahogyan még Arany János is használja a szót: *Lova lódul könnyen, sarkalá, hogy menjen*), vagy akárcsak az *inal* legrégebbi adatainak, ti. ’követ, sarkában van, üldöz’, átvitt értelemben pedig ’nógat, biztat’. Pl.: *Sarkalta mindenkoron az sátán az Krisztust* (**Bornemisza**: Préd.⁹ 23). Ezért gyakran azonos szövegkörnyezetben említik az *ín* testrésszel: pl. *Itt is inokban legyünk és megsarkaljuk őket* (Pázmány: K 125), amelynek *inal* igei formája szinonim jelentésű: *Így sok veszély inal minden boldogságot* (NySz.).

A *talpal* igének ’gyalogol, jár’ jelentése mellett egy szokatlan és rövid életű átvitt értelme adatolható a Bécsi Kódexből, mégpedig a ’letipor, tönkretesz’ (Galád *bálványalkotóknak városa vérrel megtalpaltatott* (197), amelyre későbből már nem találunk adatot).

A ’testrészt, végtag’ jelentésű *tag* szónak viszont széles körben használatos a *tagol* képzett formája ’megver, ütlegel’ értelemben: *Mit mivel azzal, aki tagolja, sebesíti, öli, fosztja atyja-fiát* (Pázmány: Préd. 19); *Vas-vezzővel egész testüket szörnyen eltaglották* (Pázmány: K 540).

Ebbe a szócsaládba tartozik még az *öklel*, *öklöz* is, melynél az eredetileg ököllel való döfészerű, szúrászerű ütésre utaló szót használták a fegyverrel, szarvval való szúrás, döfés, illetve a bajvívásbeli öklelés jelölésére (vö. TESz.).

Szintén negatív emberi tulajdonságot fejez ki az ekkor igen népszerű *agyarkodik* ige, amelynek – akárcsak a szóhasadással létrejött *acsarkodik* igének – az a szemléleti alapja, hogy ’villogtatja a fogát’, s ebből az eredetiből lett a ’zúgolódik, morog’ jelentés. Forró Pál Nagy Sándor-históriájában ezt olvassuk: *Sándor haragjában azon agyarkodván, hogy kezeikből kapnák ki a győzelmet*. Tinódi is gyakran él e motivált szóalakkal: *Tin köztetők csak dülátok, fosztátok, egymásra kegyetlen agyarkodátok* (NySz.). Az *agyar* szónak más képzett formái is élnek e korban: *agyargat*, *agyarol*, *agyarkodás*.

Rövid életűnek bizonyult a *száj* főnév *szájong*, *száadorog* képzett formája, mely a ’száját tátja, bámul’ jelentést fejezte ki összefoglalóan.

A keményfejtűség, macacsság szemléltetésére a *nyakas*, *nyakaskodik* származék korán kialakult nyelvünkben. A feltűnően erős, vastag nyak egyben nagy testi erőt is jelentett, aminek természetes velejárója volt a nagy akaraterő, a macacsság. Hasonló típusú jelentésátvitel található a latin, az angol, valamint a német nyelvben.

Pázmány korára a származékok már felvesznek egy erősebb pejoratív jelentést, ezt látjuk a következő idézetben: *Amit mondott vala Moyses, amaz nyakas és majd mindenkor bálványozó telebögyös Izrael felől* (NySz.). Ebben a mondatban a *telebögyös* összetétel *begyes* utótagja ugyanilyen képzésű és 'kevély' jelentésű.

A *nyakaskodik* ige is főként rosszálló értelemben használatos. Pl. *Megnyakaskodott benne a nyavalya*.

Itt jegyezzük meg, hogy az úgyszintén 'kevély, büszke' jelentésű *gögös* szavunk is testrésznévre vezethető vissza: a *gége* főnév -s melléknévképzős származéka. Már az 1200-as évekbeli oklevelekben megjelenik a *gögös* szó valamely hangváltozata; így a Várad Regestrumban személynevet jelöl – *Gugus Pristaldus* (vö. OklSz.), aki a korszak névadási szokásainak szellemében feltehetően kiálló gégeje, ádámcsutkája révén kapta a megkülönböztető személynevet. Itt tehát még a konkrét jelentést találjuk, az átvitt értelmű 'kevély, büszke' jelentés a kódexek korában, a XV. század táján alakul ki, jóllehet kevés adatunk van rá; pl.: *Kibe látnak ért elkölcsöt [erkölcsöt], azt mondják, gögös* (Guary-kódex 15). Még a XVI. században is találunk olyan nyelvtörténeti adatokat, amelyekben tetten érhető a szó konkrét→absztrakt fejlődése. Heltainál olvashatjuk: *Nagy gögességgel kezdének a nagy madarak mórálni [sétálgatni]*. Ebben a szövegkörnyezetben a 'felfújt beggyel, begyesen' jelentés éppúgy elképzelhető, mint a 'büszkén, begyesen'. Jellemző, hogy még a XVII. század végén is találunk konkrét jelentésű adatot: *Gögös nyakkal jártanak* (NySz.), sőt Faludi Ferencről 1748-as adat lelhető fel: *kiülő göggel, felgombolt ajakkal, reszkető lábbal lépcselni taval kevélység volt* (NySz.).

A *szívesít~szűvesít* igealakok a kor szóhasználatában a bátorság, a lelkesedés szinonimái: *A jó nyelv ha biztat, szűvesít, ha bátorít, vigasztal* – írja Pázmány (Préd. 809). Hogy a szív a bátorság, a merészség jelölője, bizonyítja a számtalan korabeli összetétel és szólás; pl. *kész-szívű, kemény szívű*; de *asszonyoszívű, nyúl-szívű*, sőt *pacal-szívű* katonáról olvasunk az egyik helyen (NySz.).

Úgyszintén e jellemvonás igen érzékletes körülírását találjuk Gyöngyösinél a *marok* testrésznév felhasználásával, amelynek egyébként nem alakult ki átvitt értelmű képzett formája, de az alábbi szólás kontextusában mégis metaforikussá válik: *A magyar közmondás szerint, gyakran a markában kellett a lelkét hordozni a gyakor veszedelmek között* (NySz.).

Hasonlóan gyakori a vizsgált korban a *homlok* szó frazeológiai beépülése is; pl. a *Vakmerő homlokú ember* szerkezet 'bátor ember' jelentésű; valamint már ekkor megtaláljuk több mai szólásnak a korabeli elődjét is: pl. a *Homlokára van írva* Faludinál: *Homlokán ne hordozza, és semmi úttal ne kérkedjék vele* (NySz.), vagy a gögösen viselkedő emberre mondott: *Feltörli a homlokát* Pázmánynál: *homloka-feltörölt, alávaló értelmű ember*. Ugyancsak a *homlok* szó körül alakult ki az alábbi antropomorf típusú hiedelem: *Azt tartják, hogy kinek-kinek a homlokára vagyon írva, hogy mit rendeltek fölé, és azt el nem kerülheti*. (Mikes: Tör. Lev. 340)

2. 5. Az **érzelme**k minél hívebb megragadása is gyakran történt antropomorf típusú szóalkotással. Büky Béla a pszichikumra vonatkozó szókinccs korai rétegeit vizsgálva megállapította, hogy az érzelmi tevékenységek központja többféle lehetett a régiségben: a lélek, az elme, de elsősorban mégis a szív. (Vö. BÜKY 1986; 128)

Az az elképzelés is meglehetősen régi keletű a magyarság életében – akárcsak más népek köztudatában –, hogy egyes lelki jelenségeket, lelkiállapotokat, tulajdonságokat konkrét szervekhez kötnék. A lokalizáció tudatossága természetesen a műveltségi fokkal közvetlenül összefügg. Így a magyar nép esetében ez a lokalizációs folyamat már nyilvánvalóan nem tudatos, elhomályosult; ezzel szemben a nyelv ősi rétegei megőrizhetik, konzerválhatják a primitív, ősvallási vagy népi hitet, hiedelmet, mint amilyen például a szervlélek meglétének nyelvi bizonyítéka, a mára már kihalt 'szív, lélek' jelentésű *jonh* szó. (Vö. Ómagyar Mária-siralom: *Én junhumnak* belső bűja)

A szervlélek hiedelmének nyoma mutatható ki abban a szólásban is, amit Mikes Kelemen Törökországi leveleiben említ: *A lélek kiment belőle, s a halál benne maradt* (232).

Ha valakinek *jó szíve* van, ez annyit jelenthet, hogy az illető adakozó, segítőkész, elnéző stb. Az elvont jelentés máig főként a *szíves* melléknévben van jelen.

Az általunk vizsgált korpuszban számtalan adatban fordult elő a *szív* szó különféle képzett származéka: *szíves*, *szíveskedik*, *szível* 'szívére vesz' stb. A korabeli szövegekben azt tapasztaljuk, hogy konvencionálissá vált a szemhez és a szívhez kötődő érzelmi és más tevékenységek következetes szembeállítás, illetve összefoglaló kihangsúlyozása. Pl. *Ha szája felebarátjánál szól is, de szíve pénzével beszél* – írja Bornemisza Péter (NySz.); ezt találjuk már a Vitkovits-kódex egy helyén: *Mindenkoron ütet szával [szájjal] és szívvel dicsérjem* (45). Pázmány így jellemzi a hízkelkedő embert: *nyelve mézzel és tejjel foly, de szíve sokszor epével teli* (Préd. 971).

A régi magyar nyelvben gyakran fordulnak elő színnevek is a különféle testi és lelki jelenségek okozta változások leírására; közöttük számos kifejezés a pszichikumban zajló, belső történésekre utal. Mikes Kelemen leveleiben olvasható: *a beteg hol hidegben, hol forróságban kezdett lenni, hol elsárgódott, hol elfejéredett* (170).

A *sárgaság* a legkorábbi kódexszövegektől kezdve betegséget jelölt. Pl. *Az arany szőmön való sárgaságot megvigaszt* (ÉrdyK. 465); *Borban, mézben, ha iszod, sárgaságot gyógyít* (NySz).

Úgyszintén a korai magyar nyelvben jelentkezik a szó átvitt értelmű használata: *Akinek szívet elfogta a sárgaság, mindent sárgának ítél* (Pázmány: Préd. 641.); valamint az irigységgel és más lelkiállapottal való összekapcsolás; pl.: *Irigy, komor, fősvény, van bennük kívánság, csalárd, félénk, fogta színiüket el sárgaság* (NySz.). A színnév és a lelki tulajdonság képzetének összekapcsolódásakor keresnünk kell az asszociáció ősi mozzatát, a néphitnek a szervekhez, testfunkciókhoz kötött hagyományait.

A magyar nyelvben az *epe*, *epeség* szavaknak már igen korán, az 1500-as évek elejétől fellelhető az átvitt értelmű használata: 'harag, bosszúság'. A kódexirodalomban gyakran előfordul a *Mária epesége* szerkezet; pl. a Czech Kódexben: *Kérlek téged az epeségödért, kit vállal avagy szenvedél* (5). A szerkezet állandósult voltát jelzi az, hogy már magában a kódexben, de később a reformáció korában imádságcímben is megtalálható; pl.: *Boldog asszonynak hét örömeinek és hét epeségének emlékezete* (Pázmány: Imádságoskönyv 207).

Az *epeség* szó átvitt értelművé válásának magyarázatát a TESz.-ben így találjuk: „Átvitt értelmű 2. és 3. jelentése ('harag' ; 'keserűség') annak az általános hiedelemnek az alapján alakulhatott ki, hogy az ember haragját, komorságát az epének a szervezetben való túlságos felszaporodása okozza.” (I. 773.)

A finnugor nyelvcsalád egyes nyelveiben az eredetileg *epe* [Galle] jelentésű szavak három irányú jelentésfejlődése található: 1. szín szerint a *sárga* vagy a *zöld* szín; 2. az íz alapján a 'keserű', majd ennek átvitt értelme, a 'lelki keserűség'; a 3. a hatása alapján a hiedelem a 'harag, gyűlölködés, irigység' jelentést ruházta rá. (Vö. LOVAS 1930; 362)

Az *epeség* már a XVI. században 'bánat' jelentésű, majd a 'lelki keserűség', a 'harag' értelmet veszi fel az ízérzet közvetítésével, valamint annak az általánosan elfogadott hiedelemnek alapján, hogy az ember haragját a szervezetben felszaporodó epe okozza. Egy tipikus előfordulás Pázmánynál: *Ugyan nagy epeséggel vitatja az Luther* (K 167).

Az *epéskedik* szóalak először Káldinál fordul elő, jelentése azonban nem tisztázható egyértelműen, a 'gúnyolódik' értelmet a TESz. csak a nyelvújítás utáni időszakból rögzíti.

Az **érzelmek, indulatok** kifejezésére a vizsgált korszakban mindenekelőtt a *gyomros~gyomroskodik* képzés szolgált. Lovas Rózsa a következőképpen indokolja e szavak ilyenféle használatát: „a szólásmód eredetét abban az elhomályosult néphitben kell keresni, hogy a harag, a büszkeség, gyűlölség, s így talán egy lélekrész székhelyének a gyomrot tekintik”. (LOVAS 1930; 359) Korabeli adataink is ezt bizonyítják: *Gyomrából gyűlöli* (NySz.); *Tiszta gyomorból ellene mond az ördögnek* (NySz.) s egy adat Pázmánytól: *énvelem el nem hiteted, hogy gyomrodból – tehát 'meggyőződésből' – szólasz.*

A hitviták kedvelt kifejezése a *gyomroskodik* ige; felekezeti hovatarozástól függetlenül több szerzőnél egyszerre nagy gyakorisággal bukkan fel, majd a XVII. század után visszaszorul a használatból. A szótárak némelyike még említi, a tájszótárak ma már csak a *gyomroz* formát adatolják, Bárczi Géza Szófejtő Szótára¹⁰ is a XVII. századra vonatkoztatja. Pázmány egy helyen az igét egy különös szinonimával toldja meg: *De nem kell az ő finnyás gyomroskodásukkal gondolni, ám zúzoskodjanak* (K 273).

A *zúzoskodik* igeforma azért is különös, mert ezt az adatot ismerjük egyedül – Pázmány egyik ellenfele használja a *zúzos* melléknevet, szintén 'dühös, haragos' jelentésben –, a szerző minden bizonnyal állati testrésznévből képezte ezt a pejoratív átvitelt, hiszen emberre vonatkoztatva a *zúza* csak a kései XIX. században vált az érzelmek, indulatok átvitt értelmű központjává, s akkor is csak főként a népnyelvben.

Tolnai István, Pázmány Péter egyik felekezeti ellenlábasa még tovább megy a szemléltető igehasználatban, szaporítva ezzel a szinonimák sorát: *Semmit azoknak gyomroskodásuk és az ég ellen való kérdések nem árthat* (NySz.).

A vizsgált periódusban az *orrol* igének rendkívül sokféle jelentésáramlata él, többek között a 'dühösen elutasít, megvet' értelem következtethető ki; pl. Tinódi egyik sorából: *Ők ott alattomba sügnak búgnak vala, hogy bölcs vezérük nincs, azt*

ők orrolják vala (NySz.). Pázmány is az orr testrészhöz köti a mértéktelen düh manifestálódását: *igen orrában dagálya* (ÖL 148).

2. 6. Számos antropomorf jelentésátvitel nem sorolható be az eddig tárgyalt fogalomkörökbe. A testrészek már említett hierarchiájának alsóbb rétegeiből valók ezek, a vizsgált nyelvtörténeti időszakokban is főleg pejoratív értelemben használatosak; a különbség a mai nyelvhasználathoz viszonyítva talán csak annyi, hogy ekkor még kevésbé tabu jellegűek.

A *farol* ige kizárólag negatív kontextusban jelenik meg, már Heltainál: *Híni kezdé az urakat az hadba, de az urak faralni kezdének* (Krón.¹¹ 48). Ismeretes még a *farogat*, *fartol* képzés is.

A *fenék* szóból származó *megfeneklik* igeikötős ige a XVII. század közepétől adathozható, már ekkor pejoratív jelentésárrnyalattal: *A hagymázos főben bokroson feneklik meg a bolondság* (NySz.).

A *has* testrésznév igei származékai ma már kivétel nélkül valamilyen becsmerlő szándékú megnyilatkozásban fordulnak elő. A *hasasodik*, *hasasul*, *hasasít* igék jelentése Pázmány korában a fiziológiai megjelölésen túl még nem hordozott minden esetben rosszálló célzatot, de a hasonlóságon alapuló szemlélet hamarosan kialakította azt. Ezt látjuk már Pázmány egyik adatában: *Csak igen kicsinyen maradna potrohos rút könyve ha effélével nem hasasítaná* (NySz.). A *hasas hazugság* típusú jelzős szerkezet, vagy a *haspók* összetétel már egyértelműen a lekicsinylő, negatív jelentés felé mutat. Pázmánynál különösen sokszor megjelenik a *hashizlaló vász* [^{madárijesztő}] szerkezet: *haszontalan herék, és has-hizlaló vászok a' Luthero-Kalvangelikus Kiáltók* (K 145).

Gazdag képzett szócsoportja alakult ki a *köröm* szónak is. A *köröm*l származékának ebben a korban még csak a 'karmol' jelentése található meg különféle variánsokban: *körmöz*, *körmécsel*, *körömcsél~körömzsél*. Már az átvitt jelentés felé mutat a Pázmány-adat: *Ne bocsássuk bosszúállásra és körömcsélésre akaratumkat* (Préd. 1060). A *körmös kéz* szerkezet kontextustól függően eltérő értelmet nyer; pl.: a *Körmös kézzel ne nyúlj hozzá* szólás azt jelenti, hogy a nehéz munkának neki kell veselkedni; míg Pázmány gyakran írja körül felekezeti ellenfelét a következőképpen: *Böcsülletlenül, körmös és szennyes kézzel nyúltak az szent íráshoz* (K 452). Úgy-szintén nála találjuk a *hamisság körme* szerkezetet is.

A vizsgált időszakban előfordulnak olyan mellérendelő összetett szavak, amelyek eltérő pozíciójú, illetve hierarchiájú testrésznevekből tevődnek össze. Laza szerkezetük lehetővé teszi, hogy mindkét tagjuk toldalékolható legyen, s jelentésük többnyire még az eredeti, konkrét. Pl.: *Agyba-főbe, nyakon-szirton rút vereségeekkel tagoltatá magát* (Pázmány: K 450); *Hanyatt homlok orcájára borula* (Pesti Gábor: ÚjTest. 59); *Azután azt kíváná, hogy nyakra-főre vesse magát a szentegyházról* (Pázmány: Préd. 768).

A kor sajátos jelzőinek sorából – különleges átviteli módja miatt – ide kívánkozik a *kezes-lábas* is; pl. Pázmánynál: *Kezes lábos szitkok és hazugságok* (NySz.); de használatos a *fej* és a *láb* szavak összekapcsolása is egy szokatlan asszociációjú szerkezetben: *hihetetlen, hogy isten az eklézsiában semmi módot nem hagyott vol-*

na, hanem mint fejtelten lábakat bizonytalanságra eresztette volna fiait (K 605). Itt is megtaláljuk az állati testrészek emberre vonatkoztatását: *Büszke, de fülíg-farkig adós* (NySz.).

2. 7. Már eddig is gyakran előfordultak olyan szólások és közmondások, amelyek felhasználják az egyes testrészeknek asszociációs erejét. A XVI. századi elbeszélő prózában – főként Heltai Gáspár *Fabuláiban* és *Dialógusában*, a *Magyarok krónikájában*, valamint Bornemisza Péter éles hangú intelmeiben, az *Ördögi Kísértetekben* különösen gyakoriak az ilyen típusú állandósult szerkezetek. (A felsorolásban forrásként szerepel továbbá Magyar István *Az országokban való sok romlásoknak okairól, és azokból való megszabadulásnak jó módjáról* című vitairata 1602-ből, Laskay János *Az Aesopus életéről* című regényes önéletrajza 1592-ből, Baranyai Decsi János *Sallustius-fordítása* 1596-ból, a *Salamon és Markalf* trufagyűjtemény 1577-i kolozsvári kiadása.) Az alábbiakban egy (címszókra bontott) válogatást közlünk ebből a gazdag szólásanyagból.

ÜSTÖK = Azért is készek üstekbe menni társukkal, ha pohárból mind megiszszák a bort (Heltai), Önnen köztek kezdének üsteket vonni (Heltai).

FEJ = mind azt véltem, hogy igen Antal a fejed (Heltai), Ha megmondod az igazat, ottan betörök a fejed (Heltai), Lisztes immár a fejed 'idős korra való utalás' (Heltai).

HAJ = Csudaképpen úgy oltalmaztatott meg, hogy haja szála is az miatt el nem esett (Bornemisza), az asszonyi állatoknak hosszú a hajuk, de igen rövid az eszük (Heltai).

BŐR = Megmaradj ezokáért bőrdbe, ne fuvalkodjál fel (Heltai).

ORCA = Ezt vetik vala orcájára (Heltai), Gyakorta is orcájára vetettem (Heltai).

ORR = Fenn kezdé az orrát viselni (Heltai), Dagályát mind az orrába hordozta (Bornemisza), Orránál fogva hordoznak tégedet (Baranyai Decsi János).

FÜL = Szünetlen rágják vala az királynak füleit (Heltai), Erre igen résen álljon az fülünk (Bornemisza), Hamar ne adjad füledet a rágalmazóknak (Heltai), Midőn ő is panaszkodnék, csak fülök mellől bocsáták (Bornemisza).

SZEM = Szömébe hányá neki az ő vétkét (Heltai), Őrzé azt, mint az ő szemének fényét (Heltai), A többi ebe szemmel 'ebszemmel' nézi (Salamon és Markalf).

ÉSZ = Valakit látott, arra veszett esze (Bornemisza), Nagy észre fogtad magadat (Heltai), Ha láthatod azt a setétséget és hályogot, kivel bevonta ez egész világ eszét (Bornemisza).

ELME = Az elme szabad állat, ötet sem lánccal, sem kötéllel meg nem köthetted (Bornemisza).

SZÁJ = Vess zabolát az te szádnak (Bornemisza), Nem jó más ember szájával enni (Heltai), A cseh király nem büntette meg azokat, hanem mind szájokra bocsátotta vala (Heltai), Ugyan szánkba ragadtatik mit kellessék cselekednünk (Magyar).

NYELV = Nyelvvél közelb levén hogysesem mint kézzel (Baranyai Decsi János), Az állhatatlan asszonyállatnak nagy ostor az ő nyelv (Salamon és Markalf), Befalná az nyelvét, ha szabadságot akarna (Laskay János).

FOG = Nem sok időre meg váslalál fogukat (Magyar), Mennél inkább fenik ellenük fogukat, annál közelb hozzák a veszedelmet fejükre (Magyar), Semmi nem fér fogadra (Heltai), Kikre erősen vásik foga (Bornemisza).

NYAK = Gatyát vonnak nyakába (Bornemisza), Kihányták annak igáját nyakukból (Heltai).

LÉLEK (SZÍV-LÉLEK) = Csak alig mozgott az lélek benne (Bornemisza), Lelked nincsen helyén (Heltai), Lelket vehet vala (Baranyai Decsi János), Szívük lelkük a pénzhez ragadott (Magyari).

NYÁL = Ne futhasd azt a bűnt, akire leginkább futna nyálad (Bornemisza).

KÉZ = Minden kéz siet az ő megszokott vasfazekára (Salamon és Markalf), Rest kéz szegénységet nemz (Heltai), Kezeten tartjátok meg szabadságotokat (Baranyai Decsi János), A birodalmat ki akarja vala tekerni kezéből (Heltai).

TENYÉR = Tenyerükbe tevék lelküket édes hazájukért (Magyari).

KÖRÖM = Levonatlak a húsz körmödről (Laskay János), Dalmáciába bevetették vala körmüket (Heltai).

SZÍV (~SZŰ) = A szűnek bőségéből szól a száj (Salamon és Markalf).

UJJ = Mint hogy az ő ujjai nem egyarányúak, így ők is soha egy akaraton nem lehetnek (Magyari), Nyújts neki újadat s az kezedet kívánja (Magyari).

HÁT = Megálljad az sárt, hátat ne adj (Magyari) hátat kezdének adni (Heltai)

HAS = Istenük csak ez ő hasuk volt (Bornemisza).

LÁB = Erős lábat akar venni bennük (Bornemisza), Mind egy lábíg elrontja vala Isten őket (Magyari), Egy láb sem szaladna el bennük (Heltai).

E szóláscsoport-mutatvány is felvillantja a korszak antropomorf nyelvszemléletének gazdagságát, egyben alakulását is, hiszen közülük sok állandósult szerkezet mára már kiveszett, mások esetében a szólás denotátuma változott meg. Pl. egy időben párhuzamosan használják *Az orcájára vet* és a *Szemébe hány* szólásokat, mindkettőt a 'valakinek valamit felró' értelemben. Idővel egyszerűsödik a használat, és a változatokból szóláskereszteződésel a *Szemére vet* forma alakul ki és állandósul.

III.

E vázlatos szómező-vizsgálatból is felmérhető, hogy a XVI–XVII. században milyen mértékben fokozódik az antropomorf típusú szavak használata. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy e tömör, erőteljes kifejező erejű – mai szemmel talán naturalisztikusnak tűnő – szócsoporthangulata megfelelt a vitázók nyelvi felhangoltságának, és főként a kitűzött célnak: hogy minél élesebb, maróbb gúnnyal vágassanak vissza felekezeti ellenfelüknek, de egyben meg tudják őrizni a hallgatóság, illetve az olvasók táborát, hiszen jobb híján a szó, a nyelv a fegyverük.

Szemléltető összefoglalásként Pázmánynak egy jellegzetesen gunyoros-szarkasztikus, indulatoktól túlfűtött mondatát idézzük a Kalauzból: *csuda, ha az esteli cséppel-csapott Saxoniai italtul nem émygett gyomra, nem füstölgött agya, nem kérdött torka, mikor ily gaz dolgot, ily gyomroskodva irkált* (171).

JEGYZETEK

- ¹ Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III. Szerk.: Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest, 1890–1893. Rövidítése: NySz.
- ² A tanulmányban idézett szövegek idézésekor eltekintettünk a betűhív átirástól, a mai ejtés és jelentés felé közelítettünk, a korabeli alakváltozat megőrzése abban az esetben volt fontos, amikor annak jelentésbeli többletértéke volt.
- ³ Mikes Kelemen törökországi levelei. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta: Erődi Béla. Franklin-társulat, Budapest, 1906
- ⁴ Pázmány Péter: Igazságra vezérlő kalauz. Pozsony 1637-es kiadás Rö.v.: K
- ⁵ Magyar Oklevélszótár. Gyűjtötte: Szamota István és Zolnai Gyula. Budapest, 1902. Rövidítése: Okl.Sz.
- ⁶ Pázmány Péter prédikációi. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1987. Rö.v.: Préd.
- ⁷ Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613) Európa Kiadó, Budapest, 1984. Rö.v.: ÖL.
- ⁸ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Főszerkesztő: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1984. Rö.v.: TESz.
- ⁹ Bornemisza Péter: Ötkötetes Prédikációskönyv. Detrekő, 1584
- ¹⁰ Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941
- ¹¹ Heltai Gáspár: Chronika az magyaroknak dolgairól Kolozsvár 1575. Rö.v.: Krón.

HIVATKOZÁSOK

1. BÜKY 1986 = BÜKY Béla: A pszichikumra vonatkozó szókinccs korai rétege a magyarban. Akadémiai Kiadó, Budapest
2. D. BARTHA 1969 = D. BARTHA Katalin: Magyar történeti szóalaktan. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest
3. HADROVICS 1992 = HADROVICS László: Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest
4. LOVAS 1930 = LOVAS Rózsa: A lelki jelenségek nyelvi kifejezéseinek jelentéstanához. MNy. 26., 286–297. 359–365.
5. VELCSOV 1970 = VELCSOV Mártonné: Egy szócsoport vizsgálatának tapasztalatai. Nyelvészeti Dolgozatok, JATE, Szeged